

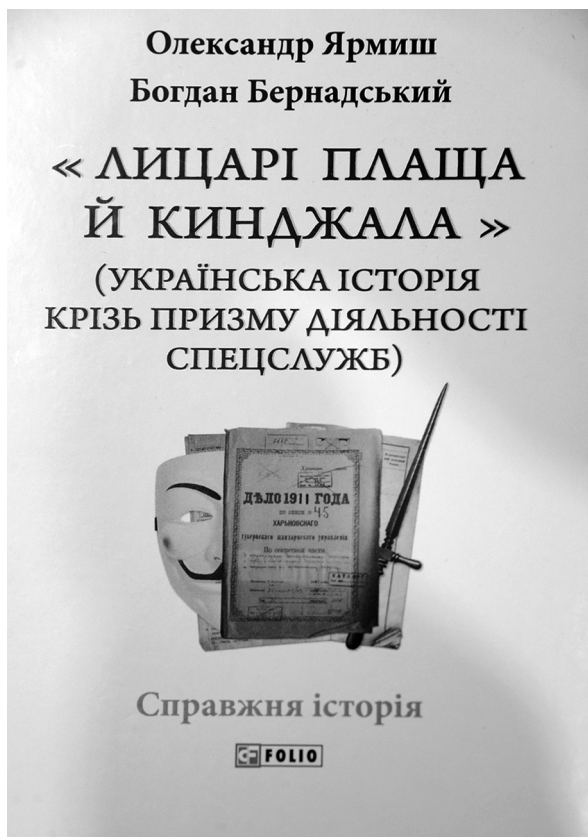
ПЕРСОНІФІКАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ТАЄМНИХ СЛУЖБ В УКРАЇНІ

(з приводу книги Олександр Ярмиш, Богдан Бернадський «Лицарі плаща й кинджала» (українська історія крізь призму діяльності спецслужб).
Харків: Фоліо, 2022. — 448 с. — (Справжня історія).

БАНДУРКА Олександр - доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, академік НАПрНУ, Харківський національний університет внутрішніх справ.

ГРЕЧЕНКО Володимир - доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, завідувач кафедра соціально-гуманітарних дисциплін факультету №6, Харківський національний університет внутрішніх справ.

DOI 10.32782/NP. 2023.1.21

«Таємниці таємного» – тобто «таємниці в квадраті» - так можна було б ще назвати цю рецензію, і поєднання цих двох майже однакових слів, на нашу думку, не заплутує, а лише збільшує кумулятивний ефект від об'єкта дослідження. Адже таємниця це – прихована інформація, розкриття якої пов'язане з певними труднощами. А якщо мова йде про давно минулі часи – то й по-

готів. Але така тема завжди була цікавою як для дослідників загальної історії, історії права, історії психології, так і для пересічного читача. Як говорив славетний Жан де Лафонтен: «Нічого не важить більше, ніж секрет».

Автори поставили перед собою цікаву та оригінальну мету: дослідити історію таємної війни, що точилася на українських землях, крізь призму її яскравих діячів. Бо ж історія великих спільнот (націй, держав, організацій) — це перш за все історія людей, а історія будь-якої організації є немислимою без біографій людей, що її очолювали і забезпечували функціонування (с.8 книги). Для позначення цих особистостей автори послуговуються англійським терміном «Плащ і кинджал» (анг. Cloak and Dagger), який використовується, коли йдеться про ситуації, в яких є інтрига, секретність, шпигунство або якась таємниця. Хотіли б зразу відзначити, що така назва є вдалою не лише з літературної, але й наукової точки зору, так як вона правильно відбиває сутність описуваних подій та одночасно є стислою характеристикою персонажів книги. Ці особистості, безумовно, є яскравими та неординарними людьми. Інакше вони не залишили б свого сліду в історії. Проте автори не приховують, що їхні персонажі – це, в основному, антигерої, бо їхня діяльність мала багато в чому й негативний з моральної точки зору аспект. Це, звичайно, утруднює «малювання їхніх портретів», бо «світлими фарбами» зображати все краще, вигідніше та легше. Тому без-

сумнівною заслугою авторів рецензованої книги є висвітлення фактів та подій саме у такому ракурсі, який, безумовно, є важчим для відтворення, але цікавішим для справжнього дослідника, що вміє ставити перед собою непересічні завдання, долати труднощі і створювати маленькі шедеври у вигляді есе про розвідників, контррозвідників та майстрів політичного розшуку.

Автори починають своє дослідження з доби раннього Середньовіччя, що вже, само по собі, є похвальним для істориків права та логічно обгрунтованим. У книзі справедливо підкреслюється, що історія спецслужб, по суті, починається з моменту виникнення держави. Боротьба за владу, спроби її втримати, постійна загроза переворотів і заколотів змушували правителів звертати особливу увагу, поряд з армією, на службу державної безпеки (с.9 книги). Складність такого початку дослідження в перманентному дефіциті історичних джерел та їхній інтерпретації, уже здійсненій до цього попередниками. І тут можна обрати кілька шляхів: повторення тез дослідників попередніх часів (які мислили зовсім не примітивно, хоч інколи й дещо заангажовано), відкинути все написане «до» і написати все «*tabula rasa*», як любив говорити великий Аристотель, тобто з «чистого листа», або творчо підійти до праць колег з минулого, взяти з них раціональне та некон'юнктурне, додати свій фактаж та сучасне трактування. Як нам здається, автори цієї книги пішли саме цим третім шляхом, відкинувши псевдореволюційність у науці та повторювання загальновідомого. Тому їхня спроба і виявилася вдалою, цікавою та неординарною.

Відкрити таємниці, пізнати таємне, донести його до читача – ось лейтмотив авторів книги. Як сказано в Біблії: «Бо немає нічого захованого, що не виявиться, ні таємного, що воно не пізнається і не вийде наяв» (Біблія (Лк, VIII, 17)).

У книзі 10 нарисів про героїв-антигероїв - мисливців за таємницями. Починаються вони, як прийнято говорити, з «сивої давнини», хоча тут точнішим буде вираз з «туманної давнини». І туманність ця зовсім не з Андромеди – галактики у Всесвіті чи з літературного твору з такою ж назвою

Івана Єфремова. Вона від джерельної недостатності, яка, як і серцева, не дає вільно дихати історика права. Першим у галереї йде боярин Добриня Нискинич – напівлегендарна, але й літописна фігура. Заслуга авторів у тому, що вони намагалися зменшити легендарність та підвищити «літописність» цієї фігури, не домальовуючи до неї химери та ореоли, а чітко подаючи історичне тло діяльності цієї історичної особи, що дає можливість розглянути її у конкретиці та предметно. Його діяльність стає зрозумілішою, якщо чітко окреслити, в яких умовах, з ким і за що йому доводилося боротися. І це історичне тло автори подають широкими мазками, не згущуючи й не розріджуючи фарби. Тому його образ виглядає достатньо цілісним та багатограним, нетривіальним і не «солодким», як це часто буває в біографічних нарисах. Це ж саме стосується й інших персонажів авторської оповіді.

Певна річ, у кожного з них був свій «скелет у шафі». Але дещо змінюючи цей вираз, скажемо: у когось він був з маленької миші, а у когось - з динозавра.

Звичайно, найцікавішою та, мабуть, найпозитивнішою фігурою у цій галереї є сподвижник великого Богдана Лаврін Капуста. Про нього написано і в історичних творах, і літературних (М. Старицький, Н. Рибак, П. Загребельний, Б. Сушинський, В. Заліський) вже чимало. Але автори зуміли й тут знайти свої нюанси, ходи та новації. Вони характеризують діяльність Лавріна як «подвижницьку», а його самого як «ангелоохоронця» Богдана Хмельницького (с.76-117 книги). І це не белетристика чи «літературщина» в гіршому розумінні цих слів, а історична реальність, яка ґрунтується на солідному фактичному матеріалі та фундаментальних авторських розмірковуваннях та узагальненнях. Науковці справедливо підкреслюють, що на першому місці для Капусти, звісно, була і залишалась особиста безпека гетьмана. У прагненні обезголовити визвольний рух українського народу його противники організували чимало замахів на Б. Хмельницького (с. 97 книги). Проте Лаврін був наділений багатьма талантами – він був не лише розвідником, але й диплома-

том, військовиком, господарником. Класик української літератури Павло Загребельний влучно називав його «старостою гетьманської розвідки» - і це правильно. Оскільки саме цей аспект його діяльності був найголовнішим. У силу обставин, значна частина його діяльності була таємною. Тому не все відомо і зараз про його заслуги у творенні Української Козацької Держави. Але, користуючись нагодою, хотіли б висловити жаль, що його пам'ять увічнена недостатньо. Здається, що лише в Черкасах є провулок Лавріна Капусти. А, між тим, враховуючи його історичні заслуги, його ім'я повинні носити не провулки, а проспекти у багатьох великих та малих містах України. Це особливо актуально сьогодні, коли відбувається процес дерусифікації топонімів в населених пунктах всієї України та їм даються нові назви, пов'язані з подіями історії України та українськими державними, політичними та культурними діячами.

До речі, в книзі мова йде, поруч з розвідниками або в контексті їхньої діяльності, про багатьох визначних діячів України різних часів. Наприклад, оповідаючи про Петра Веселицького, який жив і діяв у XVIII «галантному» столітті, автори чимало уваги (і справедливо!) приділяють фігурі Григора Орлика – сина Пилипа Орлика, випускника Лундського університету (Швеція), довіреної особи польського короля Станіслава Лещинського, військового діяча і агента дипломатичної служби короля Франції Людовика XV. Народжений 1702 року в тодішній столиці України – Батурині, семирічного віку він змушений був покинути рідну Україну, а з 1729 р. перебував на службі у Франції, де продовжував захищати інтереси України у всіх можливих конфігураціях, які виникали у результаті еволюції політичної кон'юнктури на європейській арені. Як зазначав сам Григор, «задяний у найсекретніших місіях..., зобов'язаний часто переносити з одного регіону в інший свою особу й свої ідеї, ризикуючи своїм життям і своєю свободою». Григор Орлик був достойним продовжувачем справи свого батька Пилипа та гетьмана Івана Мазепи. Саме Івану Степановичу Мазепі належать слова, які можна віднести і до діяльності розвідників

та контррозвідників: «Щоб ми зважили на свою цілість і в майбутньому житті, отож повинні запобігати тому, щоб вас ворожа омана та зваба не привели до розорення і викорінення». На жаль, ім'я Григора Орлика теж фактично ніяк не увічнене у топоніміці нинішньої України.

Близькою до І. Мазепи була й сім'я іншого героя рецензованої книги – Петра Чуйкевича. Як пишуть автори: «Біографія старшинського роду Чуйкевичів — ілюстрація неоднозначної історії українських еліт. Вони були дуже близькі до Мазепи. Саме за одного з них вийшла заміж Мотря після повернення до батьків. Після провалу Мазепи родина відправилася на заслання, хоча дехто і брав участь у Полтавській баталії на боці Петра. У часи Єлизавети відбулося завершення реабілітації Чуйкевичів, адже один із них став відомим кодифікатором. Мазепинці, жертви репресій, активні діячі Сумерку Гетьманщини і кодифікатори українського права — це все вони. І творці Імперії, що повністю інтегрувалися в імперську еліту, — теж вони» (стор.164 книги). Автори позиціонують Петра Чуйкевича як учасника активної боротьби проти Наполеона Бонапарта, - одного з тих, хто сприяв перемозі над цим французьким імператором, використовуючи не лише військові засоби боротьби, але й методи розвідки та контррозвідки. Поразці Наполеона, очевидно, сприяло й те, що він недооцінював значення розвідувальної діяльності. Він сам говорив: «Шпигунами в моїх кампаніях я користувався рідко; я робив усе за натхненням: точно все передбачав, пересувався зі швидкістю блискавки – все інше було справою удачі». Все-таки здається, що тут знаменитий корсіканець не зовсім щирий. Його імперія не могла не використовувати шпигунів – без цього у період всеєвропейських воєн вижити було неможливо. Скоріше всього, він хотів дистанціюватися від керівництва шпигунською діяльністю і виглядати респектабельніше, мовляв, це не справа імператора. А, між тим, як говорив ще дві з половиною тисячі років тому автор «Мистецтва війни» Сунь Цзи, «шпигуни – скарб для государя». Ось так, не більше і не менше. І в цьому випадку ми більше на боці

китайського мудреця, ніж французького імператора.

Без сумніву, одним з найцікавіших розділів книги є оповідь про «Контррозвідника революційного підпілля» уродженця України (Путивль) Олександра Михайлова. Незважаючи на значну кількість літератури про нього, авторам, як і у випадку з Лавріном Капустою, вдалося знайти нові штрихи до його портрету, зображаючи його, перш за все, як майстра конспірації, але не обмежуючись лише цим, а висвітлюючи його образ також як людини і політика. Звичайно, його основна спрямованість – терористична діяльність не може бути схвалена сьогодні. Але при цьому слід враховувати, що він та його товариші не були «зграєю вбивць», як про це говорив прокурор на їхньому судовому процесі, а, за словами самого Олександра Михайлова, вони були «партією, яка бореться за піднесення інтересів народу вище за інтереси єдинодержавства». Свою діяльність О. Михайлов виправдовував так: «Коли людині, яка хоче говорити, затискають рота, то цим самим розв'язують руки».

Підсумовуючи деякі аспекти розвитку політичного розшуку, автори справедливо підкреслюють, що «у XVIII–XIX століттях загроза державній безпеці, спричинена активністю революційного руху в усьому сві-

ті, а також поширення друкованого слова змусили керівників поліцейських служб у Європі систематизувати методи своєї роботи, перетворивши їх у свого роду поліцейську науку» (с. 248 книги). Одним з елементів цієї системи стала перлюстрація листів, яка почалася ще у добу Просвітництва і, як пишуть у дисертаціях, «набула подальшого розвитку» в наступних. Ми вже якось писали, як ацей засіб державна безпека СРСР у 1953 році після смерті Сталіна. По правді, як сказав один невстановлений автор, «вміст чужих листів набагато цінніше вмісту чужих гаманців».

Окремо слід сказати про стиль написання книги. Матеріал в ній викладається не з категоричним ухилом, не у стилі «Грім перемоги, лунай!», а у довірливий манері, як ніби спільного розмірковування над питаннями чи проблемами, які піднімаються у книзі. Звідси часті звертання авторів до читача із запрошеннями подумати щодо умовиводів, запропонованих у розділах книги, пропозиції щодо альтернативних думок. На нашу думку, це вдалий спосіб привернути увагу читача та підвищити «читабельність» книги.

Тому, коли закінчуєш читати цю книгу, згадуються слова одного поета: «І лягають в долоні таємниці, легким шурхотом пелюсток...»